

Van Z.M. den Koning, een casuaris voor de diergaarde. Aantekeningen over aanwinsten van de Hollandse dierentuinen in de 19e eeuw

A. C. van Bruggen

Inleiding

De drie oudste openbare Hollandse dierentuinen (Koninklijk Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra', Amsterdam, sinds 1838; Rotterdamsche Diergaarde, sinds 1857; Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap [van Acclimatatie], 's-Gravenhage, 1863-1943) hebben een heel verschillend karakter gehad in de 19e eeuw. Dat komt ten dele voort uit hun ligging, waaruit blijkt dat Amsterdam en Rotterdam als handels- en (zee)havensteden onderling meer gemeen hebben dan elk van deze met het bestuurscentrum 's-Gravenhage. Amsterdam had bovendien het grote voordeel van de belangstelling vanuit de wetenschap, nl. de universiteit. Dat is ook een gevolg van de doelstellingen. In Amsterdam en Rotterdam heeft de diergaarde altijd voorop gestaan, in Den Haag speelden de dieren een ondergeschikte rol naast en na het sociale karakter en de grote aandacht geschonken aan de plantencollecties. Bovendien had Den Haag zich (aanvankelijk) de beperking opgelegd geen 'verscheurende dieren' (i.c. grote kattenachtigen als leeuwen en tijgers) in de diergaarde op te nemen; pas in de 20e eeuw kreeg de Haagse dierentuin een meer complete collectie door ook de grote katten op te nemen.

De zo noodzakelijke voortdurende aanvulling op de levende have kwam op velerlei wijze tot stand. Het ging hier voornamelijk om de volgende methoden:

- 1) geschenken (van groot gewicht);
- 2) aankopen (van eminent belang, behalve in de Haagse dierentuin vanwege het eeuwige gebrek aan geld): a) uit de dierenhandel (de hoofdmoot); b) van particulieren; c) van circussen of dierentemmers; d) van andere dierentuinen; en e) op dierenveilingen, waarvan die welke tot de eerste wereldoorlog jaarlijks werden gehouden in de dierentuin te Antwerpen de belangrijkste waren¹;
- 3) ruil met andere dierentuinen, particulieren, circussen en de dierenhandel (van beperkt belang);
- 4) eigen fokkerij (aanvankelijk van beperkt, maar later steeds toenemend, belang);
- 5) bruiklenen (van gering belang; dierenhandelaars plaatsten soms dieren, waar zij tijdelijk geen accommodatie voor hadden, in een dierentuin, particulieren gaven wel eens een dier in bruikleen, en wetenschappelijke instituten gaven nu en dan een dier in bewaring zolang het in leven bleef).

Het zou te ver voeren al deze methoden te belichten. Aangezien de gegevens wat betreft de geschenken redelijk volledig in gepubliceerde vorm beschikbaar zijn, ligt het voor de hand hier aandacht aan te besteden.

1 Deze veilingen waren tevens het ontmoetingspunt van de dierentuindirecteuren uit West- en Midden-Europa, die er hun ervaringen uitwisselden. Er is ten minste één geval bekend dat de veiling zelfs als huwelijksmarkt voor deze beroepsgroep fungeerde. J. J. Hässlin en G. Nogge, *Der Kölner Zoo* (Keulen 1985) 78, beschrijven hoezeer een dame uit Brussel de aandacht trok, volgens Heck (directeur van de dierentuin te Berlijn) 'eins jener Rubensweiber denen die französische Politur auf dem germanischen Naturmaterial einen ganz unbeschreiblichen, pikanten, verführerischen Reiz verleiht'. De Rotterdamse directeur Van Bemmelen viel voor haar, maar durfde haar niet benaderen: 'Der hatte wohl Mut vor Tigern und Löwen, wagte es aber nicht, der schönen Brüsselerin einen Heiratsantrag zu machen.' Tenslotte verzocht hij zijn collega uit Keulen, Bodinus, dat voor hem te doen. De dame in kwestie, zeer geëmancipeerd voor die tijd, zag echter niets in de verlegen Rotterdammer, maar opperde dat zij de huwelijksbemiddelaar veel aardiger vond. Toen was de zaak snel beklonken en Bodinus 'führte schliesslich das Rubensweib stolz in die Kölner Direktorenvilla ein.' Het huwelijk hield overigens maar kort stand. . .

Over aankopen werd blijkbaar altijd weinig of in ieder geval onvolledig gerapporteerd, nl. onregelmatig door de Haagse dierentuin en in sterkere mate ook door de Rotterdamsche Diergaarde, in het geheel niet door Artis. Dat het opsommen van geschenken extra aandacht kreeg, komt natuurlijk voort uit het verlangen de gulle schenkers ter wille te zijn. Over ruil van dieren wordt maar zelden iets medegedeeld; lijsten van zelf gefokte dieren beginnen pas aan het einde van de 19e eeuw met een zekere regelmaat te verschijnen.

Bronnen

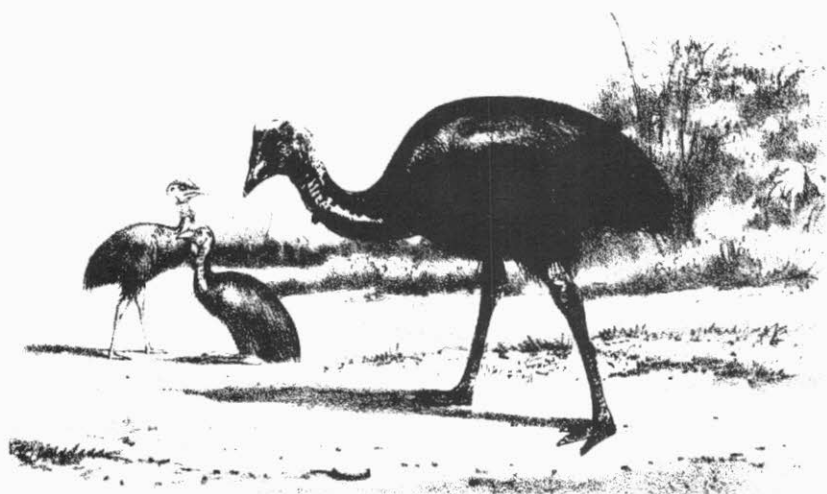
De gegevens voor dit artikel zijn voornamelijk ontleend aan de volgende gepubliceerde bronnen.

1) Dierentuin Amsterdam: *Jaarboekje van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra*, 1852-1875, waarin jaarlijks de rubriek 'Geschenken voor de Diergaarde ontvangen', aangevuld met de lijsten van geschenken gepubliceerd in het *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde*, V, Afl. 1, (1884) die de periode 1874-1883 dekken. Deze lijsten zijn anoniem.

2) Dierentuin Rotterdam: A. A. van Bemmelen, *Jaarbericht van de Rotterdamsche Diergaarde over 1868-1869, tevens bevattende de korte geschiedenis der inrichting, van hare stichting tot den 1sten Januari 1869* (Rotterdam, z.j., waarschijnlijk 1870), waarin relevant de lijst van geschenken 1 mei 1857-1 januari 1869 (helaas niet opgedeeld naar dieren, planten, museum specimina e.a.), de lijst van dieren die in '1868-9 in de Diergaarde geleefd hebben', de lijst van dieren geboren van 1 mei 1857 tot 1 januari 1869, en de 'Korte geschiedenis der Rotterdamsche Diergaarde van hare oprichting af tot 1 januari 1869'; A. A. van Bemmelen, *Jaarbericht van de Rotterdamsche Diergaarde over 1869-1871 met volledige lijsten der leden tot den 1sten Januari 1872* (Rotterdam z.j., waarschijnlijk 1872), waarin relevant de lijst van geschenken 1 januari 1869-1 januari 1872, de lijst van dieren die 'in de jaren 1869 en 1870 in de Diergaarde geleefd hebben', de lijst van dieren geboren in 1869 en 1870 en de 'Korte geschiedenis der Rotterdamsche Diergaarde van 1 Januari 1869 tot 1 Januari 1871'. Deze reeks van de hand van de toenmalige directeur (A. A. van Bemmelen, 1867-1897) is helaas niet vervolgd. Wel verschenen in de vakpers nu en dan berichten waarbij door de referent geklaagd werd dat er alles in stond behalve gegevens over de dieren (als voorbeeld het jaarverslag 1898 in *Der Zoologische Garten* 40 (1899) 'Über den Tierbestand und die Tierbewegung erhalten wir leider aus dem mir zugänglichen Berichte wiederum keine näheren Angaben.').

3) Dierentuin 's Gravenhage: *Verslag van het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap* (hierna treedt een aantal varianten op die soms aanzienlijk van elkaar afwijken) ('s-Gravenhage, gepubliceerd in het jaar van de algemene vergadering van aandeelhouders of in het jaar na dat vermeld op het omslag, 1863-1900). Deze verslagen omvatten jaarlijkse lijsten van geschenken 'voor de Diergaarde', terwijl in de hoofdstukken veelal uiterst summier over het bestand aan dieren, onregelmatig ook over verliezen en aankopen, bericht wordt. Een enkele maal treft men ook lijsten van het bestand of een deel daarvan en/of gefokte dieren aan.

De bibliotheek van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden verschaftte de meeste boven opgesomde publikaties; hiaten werden opgevuld in de Artisbibliotheek te Amsterdam en het gemeentearchief van 's-Gravenhage. De betrokken personen te Amsterdam, mw. dra. F. F. J. M. Pieters, en te Den Haag, de heer W. de Koning-Gans, hebben deze studie mede mogelijk gemaakt.

Afb. 1. Eénlecasuaris, *Casuarus Unappendiculatus*; Artis Jaarboekje 1862 (tegenover 198, G. J. Bos del., handgekleurde steendruk van P. J. M. Trap, 163 × 101 mm). Casuarissen werden al vroeg uit Nieuw-Guinea levend geïmporteerd.

Iets over aankopen van dieren

In het laatste kwart van de 19e eeuw kwam de dierenhandel tot grote bloei o.a. als gevolg van het oprichten van steeds meer dierentuinen in West- en Midden-Europa en de Verenigde Staten². Een van de hoofdstukken in het boek van Brusse geeft een goed idee van de handel in wilde dieren in de vorige eeuw³. Echter ook buiten de dierenhandel om werden dieren aangekocht. In eerste instantie werd getracht materiaal van particulieren, vooral zeelieden, in de havens te kopen. Men mag vermoeden dat de oogst van de havens van Amsterdam en Rotterdam gewoonlijk in de plaatselijke diergaarden terecht kwam.

In de periode 1 mei 1857-1 januari 1869 (11½ jaar) werd door de Rotterdamsche Diergaarde totaal voor f 28.409,095 aan dieren aangekocht, wat dus neerkomt op gemiddeld meer dan f 2.400 per jaar, een enorm bedrag in die tijd dat men kan plaatsen tegenover f 89.666,515 voor 'Kosten van Beheer' (salarissen en kantoorkosten voor staf en personeel), over dezelfde periode gemiddeld ongeveer f 7.800 per jaar! Een aanvullende mededeling stelt echter dat dit slechts een netto uitgave voor dieraan kopen was, d.w.z. 'de meeste gelden evenwel voor dier-aankoop moeten gevonden worden uit de opbrengst van den verkoop van in de Diergaarde geteelde dieren en van doubletten, en uit de winst, die gemaakt wordt bij koop en verkoop.' Alle dierentuinen handelden in dieren, wat blijkt uit de inventarislijsten (zie verderop in dit artikel). Daar schaamde niemand zich voor en soms wordt daarvan ook melding gemaakt in de jaarverslagen, bijv. van de Haagse Dierentuin waar in 1890 f 2.177,35, maar in 1891 slechts f 140,00, door dierverkoop opgebracht werd; daarbovenop kwam uiteraard nog wat verdiend werd aan de verkoop van eieren ter bebroeding bij liefhebbers, nl. respectievelijk f 170,36 en f 187,00. Zelden of nooit wordt opgegeven aan wie of aan welke instelling dieren of eieren verkocht werden. Dat een enkele dierentuin dienst deed als dierenwinkel, zoals we die nu kennen, blijkt o.a. uit een mededeling in het jaarverslag over

2 Zie Tabel 1 in A. C. van Bruggen, 'De dierentuin als cultuurhistorische instelling', *Vakblad voor Biologen* 64 (1984) 214.

3 M. J. Brusse, *Een dierenkolonie in een groote stad* ('s-Gravenhage 1898) 3-16.

1890 van de Haagse dierentuin: 'H.H. Mevrouw de Groothertogin van Mecklenburg vereerde op 11 September 1890 den tuin met een bezoek, en de Vorst van Thurn und Taxis en zijne Gemalin op 31 Augustus en 1 September. De laatsten schaften zich als herinnering aan hun bezoek een rosé-kakatoe aan.'

Over het algemeen blijkt het dus niet eenvoudig te zijn een precies inzicht in de uitgaven voor dierenaankopen te krijgen, laat staan wat betreft de aangeschafte dieren. De Haagse dierentuin kampte eeuwig met geldgebrek, waardoor regelmatige jaarlijkse aankopen meestal beperkt moesten blijven tot vogels en kleine zoogdieren (vooral apen). Dit is de enige van de Hollandse diergaarden die aanvankelijk onregelmatig, maar sinds 1887 regelmatiger, rapporteerde over aankopen — echter nooit zodanig dat men een indruk krijgt van het netto bestede bedrag of van *alle* aldus verkregen dieren. Grotere aankopen in de eerste 25 jaar waren o.a. een paar zebra's (1872), een paar bizons (1879, *f* 500), *f* 1.500 besteed aan vogels op de veiling te Antwerpen (1879), drie paren van drie soorten herten (1881), toerako's en toekans op de veiling in Antwerpen (1881). Een ter plaatse gefokte yak werd voor *f* 100 verkocht aan de kortstondig bestaande dierentuin van Assen, d.w.z. voor iets minder dan een half jaar salaris voor een knecht van de sociëteit.

Van handelsprijzen krijgt men weinig hoogte; deze zullen ongetwijfeld aan de nodige fluctuaties onderhevig zijn geweest i.v.m. vraag (goed fokken en lang in leven houden bedierf de markt) en aanbod (politieke onrust in verre landen kon het aanbod sterk beïnvloeden⁴). Wel wordt soms ingegaan op prijsveranderingen. Deze laatste werden o.a. veroorzaakt door het op gang komen van de fokkerij. Portielje en Abramsz slaken zelfs de verzuchting 'Het eerste paar *Lady Amherst fazanten* kwam het Genootschap, naar we meenen, op niet minder dan *f* 1.200 te staan! Tegenwoordig kunnen liefhebbers zich een paar dezer prachtige vogels voor eenige tientjes aanschaffen⁵. Dat deze fazanten vlot bleken te broeden en dus steeds goedkoper werden, wordt al spoedig duidelijk als men leest op p. 8 in het verslag van de Haagse dierentuin over 1879: '... deze jonge beer werd aan den nieuw opgerigten Dierentuin te Assen verkocht voor de som van *f* 80 en in stede van dien een onlangs aangekocht paar Amherst fazanten als geschenk van den Heer Hageraats aangemerkt⁶.

Eénmaal is een zeer groot bedrag algemeen bekend geworden. Artis betaalde in 1860 voor het eerste paar nijlpaarden het ongehoorde bedrag van *f* 12.600 aan een zekere Casanova, wiens vrouw met de dieren door Europa reisde⁷. Het is moeilijk dit bedrag in een historische context te plaatsen omdat vergelijkingsmateriaal eigenlijk niet aanwezig is. Volgens het verslag over 1863 beliep de gehele begroting van de dierentuin te 's-Gravenhage slechts *f* 16.400 en uit het verslag over 1867 blijkt dat het personeel *f* 6.735 kostte (in 1866 slechts *f* 4.753). Zeer dure nijlpaarden dus!

Het betaalde bedrag bleek echter een uitstekende belegging te zijn; bovendien bleek dit liefde op het eerste gezicht — zonder te willen stellen dat het nijlpaard het wapendier van Artis is geworden, kan men toch opmerken dat Artis sinds 1860 eigenlijk nooit

4 In de dierentuinwereld is bekend dat de Mahdi-opstand, die de Soedan van 1882 tot 1899 ontoegankelijk maakte, de aanvoer van giraffen deed stagneren.

5 A. F. J. Portielje en S. Abramsz, *Het Artisboek 2* (Zutphen z.j., moet zijn 1922) 177. 'Tegenwoordig' hier te interpreteren als het begin van de jaren twintig van onze eeuw.

6 De Lady Amherst-fazant, *Chrysolophus amherstiae*, afkomstig van hoogten tussen 2000 en 4000 m in de bergen van Zuidoost-Tibet en Zuidwest-China, is al vroeg een populaire inwoner van fazanterieën geworden. In 1828 werd de soort voor het eerst levend naar Europa (Londen) gebracht, maar pas met in 1870 geïmporteerde vogels (dierentuin Londen) kon goed gefokt worden. Deze vogels, samen met nog enige exemplaren ingevoerd in 1873-1874 en iets van vers bloed in 1930, zijn de stamouders van alle in Europa en Amerika gehouden Lady Amherst-fazanten. Zie J. Delacour, *The pheasants of the world* (Hindhead/Bures, 2e druk 1977).

7 H. van de Werken, 'Nijlpaarden/In het wild en in de dierentuin 2', *Artis* 23 (1977) 86-94.

zonder nijlpaarden is geweest en daarenboven aanzienlijke sommen heeft geïnvesteerd voor hun huisvesting. Wat betreft de belegging, het mannetje leefde 24 en het vrouwtje 36 jaar in de diergaarde; in die 24 jaar brachten zij totaal 15 jongen voort, waarvan er drie voorspoedig opgroeiden en verkocht werden. Het vijfde jong, het eerste dat in leven bleef, werd in 1864 naar New York verkocht voor f 12.000 (dat kwam dus al aardig in de buurt van de koopprijs van het ouderpaar; nu nog de investering van f 50.000 voor het eerste nijlpaardenhuis . . .) en een volgend naar Londen voor f 9.600.

Een ander geval van een hoge prijs betreft eigenlijk het ruilen van een minder geschikt geschonken dier voor iets beters. Uit de volgende aanhaling van de gebeurtenissen uit 1868 in de Rotterdamse dierentuin blijkt hoe voordelig dit voor de zakelijke Rotterdammers is geweest en hoezeer de andere partij een kat in de zak had gekocht. Op p. 209 van Van Bemmelen leest men namelijk 'Met goedvinden van de gevers, de Heeren Vlierboom, werd besloten den jongen olifant te verkoopen, een dier, dat zich kenmerkte door verregaande kwaadheid en daarenboven een krom achterbeen had gekregen, en om voor die verkoopsom een gebouw te maken aan het onbewoonde uiteinde van den tuin nabij den Diergaarde-Singel; de olifant werd verkocht voor f 4.200, vertrok naar Amerika, en kon daar aangekomen bijna in het geheel niet meer loopen; voor die gelden werd het kameel-drommedaris-gebouw gesticht, dat in moorschen stijl gebouwd is'⁸. Naar verluidt kwam het wel meer voor in de dierentuinwereld dat men elkaar afschepte met slechte dieren.

Van Bemmelen kocht kennelijk ook dieren op reis: 'de 3 jonge Leeuwen en 1 volwassen Leeuw uit den Zoölogischen tuin te Dresden en aldaar geboren; . . . het paar Gemzen voor de rots, welke jonge diertjes in een kleinen stal in Dresden bij een particulier leefden en aldaar door mij gevonden werden; . . .'⁹.

De meest bijzondere aankoop deed Artis in het midden van de vorige eeuw, toen het privé dierenpark van de dertiende Earl of Derby op het landgoed Knowsley Park in Lancashire onder de hamer kwam; de erfgenamen wilden geld zien en dat betekende het einde van een terecht beroemde collectie. Volgens het Artisjaarboekje voor 1853 werd een aanzienlijke som besteed: 'Ook onze Diergaarde ontleende, door aankoop, aan Derby's verzameling menig sieraad, waaronder wij den merkwaardigen Eland (*Cervus alces*), de Indische Edelherten (*Cervus aristoteles*), de Bison (*Bos bison*), de Quagga (*Equus quagga*), en de kostbare verzameling Kraanvogels mogen tellen'¹⁰. De quagga, een uitgestorven type van zebra, waarvan nog maar heel weinig museummaterieel over is, is vermoedelijk het exemplaar dat via Artis uiteindelijk bij Lord Rothschild in het museum te Tring in Engeland terecht kwam¹¹.

De milde schenkers

De meeste bronnen maken uitvoerig melding van geschonken dieren, geschenken afkomstig uit de kring van de leden of de burgerij en regelmatig ook van buiten de betrokken stad. Wie waren de gulle gevers? Dat waren ruwweg drie categorieën, nl. in eerste instantie personen woonachtig en/of werkzaam in de koloniën (Nederlands-Indië, Suriname en de Antillen, en tot 1871-1872 ook nog West-Afrika), koloniale gezagsdragers, handelsagenten en planters; in tweede instantie ingezetenen van Nederland die veelal inlandse dieren schonken of uit de tropen meegebrachte huisdieren na

8 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1868-1869* (z.j., ?1870) 209.

9 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 210-211.

10 Anoniem artikel, 'Diergaarde van den Graaf Derby, op Knowsley bij Liverpool', *Jaarboekje Artis* (1853) 93-96.

11 Zie P. Tuijn, 'Historical notes on the quagga [*Equus quagga* Gmelin, 1788; Mammalia, Perissodactyla] comprising some remarks on Buffon-editions published in Holland', *Bijdragen tot de Dierkunde* 36 (1966) 75-79.

verloop van tijd kwijt wilden. Over het algemeen ging het om een sociale bovenlaag van bestuurders, landadel en intelligentia. De derde categorie tenslotte, was er een die de mogelijkheid had exotische dieren overal ter wereld op te doen, nl. 'scheepsgezagvoerders', maar ook reders en handelsagenten.

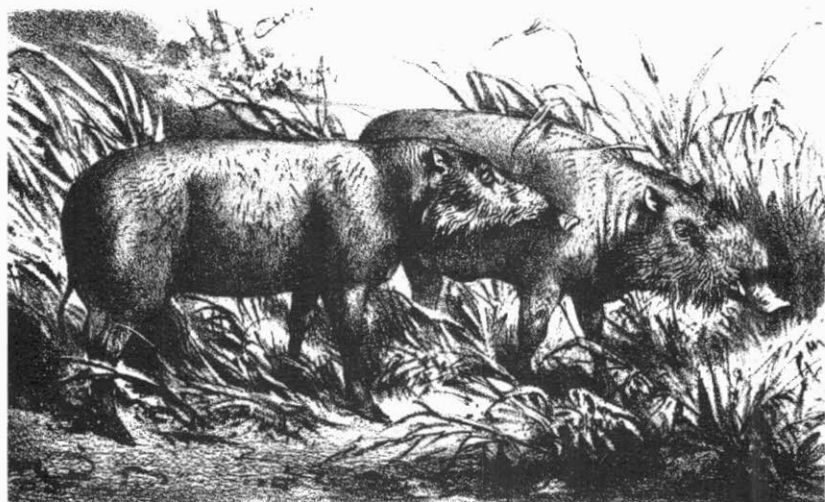
De Haagse dierentuin, de assepoester onder de Hollandse dierentuinen, verschilt ook in dit opzicht van de beide andere. Men leest uit de jaarverslagen dat men het erelidmaatschap en het lidmaatschap van verdienste¹² slechts spaarzaam wil verlenen waar dat echt verdiend is. Als voorbeeld moge dienen het verslag over 1868 (1869), waarin op p. 34 een halve bladzijde gewijd is aan de 'Eere-leden' en de andere helft aan de 'Leden van verdienste', allen opgesomd zonder functie of woonplaats. Het eerste lijstje omvat slechts 16 namen (waaronder die van de directeurs van de dierentuinen te Amsterdam, Antwerpen, Keulen en Rotterdam), het tweede 24. Dat is in Amsterdam wel anders! In het Artisjaarboekje 1871 vindt men 8 pagina's met honoraire leden gevolgd door 2 pagina's vol leden van verdiensten. De eerste lijst omvat drie Nederlandse prinsessen, de 'Erf-Groothertog van Saksen-Weimar Eisenach', de keizer van Oostenrijk, de 'Beij van Tunis', de prins van Joinville, de pasja van Egypte, 'Z.H. Prins N. Troubetzkoy', vier (oud-)burgemeesters van Amsterdam, vier (oud-) gouverneurs-generaal van Nederlands-Indië, ministers, commissarissen des konings, enz., maar ook de 'Rijks Ontvanger te Lent en Bommel' en een 'Entrepoteur' te Amsterdam. Deze lijst geeft eveneens de namen van acht scheepskapiteins, die echter de belangrijkste categorie vormen onder de leden van verdiensten. Behalve de 22 'scheepsgezagvoerders' en 28 namen zonder opgave van beroep, treft men in deze opsomming ook een 'Fabrikant van gouden werken te Maastricht', een letterkundige en een 'photograaf' aan.

Had de Haagse dierentuin te kampen met een gebrek aan scheepvaartrelaties, in Rotterdam vooral lag dat bepaald wel anders. De lijst van ereleden beslaat 6 pagina's per 1 januari 1871 en omvat evenals in Amsterdam koloniale beambten, topfiguren in de handel en cultuur, tien directeurs van planten- en dierentuinen, enz. De lijst van leden van verdienste omvat niet minder dan 87 namen, waarvan 80 vermeld als 'Scheepsgezagvoerder', drie opgegeven als (eerste) stuurman, een 'Handelaar', een marine-officier, een lid van het bestuur van de Gentse dierentuin en een componist¹³. Het is duidelijk dat deze scheepskapiteins niet alleen schenkers van dieren waren, maar tevens voor gratis vervoer zorgden. Overigens vindt men onder de ereleden ook reders, staf van de Hollandse Spoorweg-Maatschappij, en zelfs een 'Scheepsgezagvoerder'; kon men promoveren van lid van verdienste tot erelid?

Tot de schenkers behoorden natuurlijk ook leden van het vorstenhuis. Als regel hadden zij echter niet veel te vergeven; uiteraard kwam er wel eens hert of fazant van Het Loo, of een papegaai. Een enkele maal kreeg het vorstenhuis kennelijk dieren ten geschenke, die men dan wel doorgaf zoals de casuaris die de Haagse dierentuin in 1874 van Koning Willem III kreeg (zie afb. 1). In dat opzicht zat deze dierentuin het dichtst bij het vuur en warmde zich dus het best. In de periode 1863-1899 (37 jaar) wordt zesmaal melding gemaakt van een of meer koninklijke geschenken voor de diergaarde. De Rotterdamsche Diergaarde ontving in de periode 1857-1869 geen enkel vorstelijk geschenk, Artis daarentegen van 1851-1883 (33 jaar dus) maar liefst viermaal in de periode

12 Men onderscheidt altijd twee lichtelijk in status verschillende typen van niet-betalende leden, nl. de ere- of honoraire leden en de leden van verdienste(n). Het is moeilijk een scherp onderscheid te maken, de ereleden waren veelal de schenkers van de dieren, de leden van verdiensten verleenden wellicht meer diensten als vrij vervoer per schip.

13 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j. ?1872) 5-10 (ereleden), 11-13 (leden van verdiensten). De componist is W. Hutschenruyter, kapelmeester van het 'Korps Stafmuzikanten der Stedelijke Schutterij', de man verantwoordelijk voor de zo succesvolle concerten in de Rotterdamsche Diergaarde.

Afb. 2. Paar baardzwijnen, *Sus barbatus*, van Borneo, in 1864 aan Artis geschonken door baron Sloet van de Beele, gouverneur-generaal van Nederlands-Indië; Artis Jaarboekje 1865 (tegenover 148, G. J. Bos del., steendruk op wellicht met de hand aangebracht crème ondergrond van P. J. M. Trap, 163 × 101 mm). Deze dieren waren voor de eerste maal levend in Europa geïmporteerd; als gevolg van veterinaire bepalingen zijn wilde varkens heden ten dage in dierentuinen helaas sterk gereduceerd in aantal.

1874-1880. Artis trok dus, en bepaald niet ten onrechte, de meeste aandacht van de monarch en zijn familie.

De geschenken in het algemeen

De aangeboden dieren variëren van insecten tot olifanten, maar er is een duidelijke tendens van dieren vooral uit Nederlands-Indië (apen, roofdieren, olifanten, herten, zwijnen [zie afb. 2], hoenderachtigen, duiven en papegaaien), uit de West (herten, pekari's, agoeti's, pauwiezen en papegaaien) en in mindere mate ook uit West-Afrika (tot het begin van de jaren zeventig). In 1869 werd het Suezkanaal geopend, dat de scheepsroute naar Indië verlegde van de Kaap de Goede Hoop naar de Middellandse Zee, hetgeen natuurlijk een enorme verkorting opleverde en daardoor ook dieren-transporten ten goede kwam. Dat er frequent vervanging van dieren nodig was, moet in het licht van de tijd gezien worden. De sterfte moet enorm geweest zijn; de bronnen wat betreft de Haagse en Rotterdamse tuinen sommen nog al eens de jaarlijkse verliezen op, maar over het algemeen was men niet zo open hierover¹⁴. De stand van de zoötechniek en veterinaire wetenschappen was nog op een bijzonder laag niveau en de sterfte veroorzaakt door ziekten, trauma, verkeerde voeding, huisvesting en behandeling, enz. was werkelijk niet gering. Aan de import werden echter in het geheel geen belemmeringen opgelegd. Een eeuw geleden leek de natuur nog geheel onuitputtelijk en aan veterinaire verbodsbepalingen, quarantaine en dergelijke meer, was men nog niet toe. Dieren uit Nederland spelen een zeer belangrijke rol bij de geschenken. Soms maakten dergelijke geschenken het merendeel uit van wat in een jaar binnenkwam. Daarnaast is

14 Over de sterfte onder dierentuindieren en de toenmalige opvattingen daarover wordt verwezen naar 'Dr. W. B.' (?Baarslag), 'Over de sterfte van dieren in de dierentuinen', *Artis Jaarboekje* (1857) 129-135, Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1868-1869* (z.j., ?1870) 248-252, en Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 211.

er een kleine categorie van giften die bestaat uit huisdieren, waarna de ongewone, soms zelfs bizarre, gaven nog overblijven.

Ongewone geschenken en huisdieren

Veel geschenken zouden vandaag de dag als bizar gekwalificeerd dienen te worden. Allereerst zijn daar de kleurafwijkingen; zeker in die tijd was men dol op albino's, die dan ook regelmatig aangeboden werden (mol, egel, eekhoorn, huismus, enz.). Verder werden ook misvormingen, andere afwijkingen en zelfs artefacten in de diergaarde gedeponeerd. Onder de geschenken bevonden zich een misvormde paling, een paling zonder staart, een karper met afwijkende vinnen, een tweeslachtig hoen, een misgeboorte van een haan, '1 Kip om het jaar wit of zwart getekend' (Den Haag 1872), 'Witte Haan en Hen roodgeverwd' (ibidem 1864-1865), 'Gewone Huishaan met geënte sporen in den kam' (Artis Jaarboekje 1866), enz. Mochten deze goede gaven een weinig wetenschappelijk karakter hebben en slechts in geringe mate bijdragen aan de bloei van de betrokken instelling, het schenken van een oud rijpaard (Artis 1881) doet de wenkbrauwen optrekken. Was dat bedoeld als mak rijdier voor de kinderen of is het verdwenen in de magen van de grote roofdieren?

Bastaarden waren evenzeer in trek als abnormaliteiten. Dankbaar wordt gememoreerd dat kruisingen van kanarie en putter, kip en fazant, kip en parelhoen e.d. meer ontvangen zijn. Artis 1874-1875 meldt zelfs 'Drie jonge bastaarden gekweekt uit konijn en haas', wat buitengewoon onwaarschijnlijk lijkt¹⁵.

Merkwaardig is dat naar verhouding veel honden werden geschonken; er is bijna geen jaarverslag dat niet een of meer, vaak uitzonderlijke rassen vertegenwoordigende, honden opsomt. Het mooiste geschenk in deze rubriek is zeker '1 Luxe-hond [Fik]' van jhr. van de Pol (Den Haag 1881)! Ligt hier een drama aan ten grondslag, het afstaan van een geliefd huisdier om ruzie of anderszins te vermijden? Men dient zich te realiseren dat het houden van honden in de tweede helft van de vorige eeuw bij lange na niet zo verbreid was als tegenwoordig. Het waren meestal echte gebruiksdieren als trek-, waak-, herders- en jachthonden, die dus nooit binnen kwamen en niet in die mate de rol van huisdier vervulden zoals wij dat nu gewend zijn. De eerste hondententoonstelling in Nederland werd pas in 1872 gehouden; wij lezen in het verslag over dat jaar van de Haagse dierentuin dat voorbereidingen getroffen werden tot 'regeling eener tentoonstelling van honden, eene expositie die hier te lande nog nieuw is en alleen ten vorige jare [1872] in Rotterdam met goed gevolg is gehouden.' Het volgende jaarverslag vermeldt dan ook dat de hondententoonstelling een succes was, want 300 eigenaren 'zonden meer dan 400 honden, waaronder zeldzame en bijzonder kostbare exemplaren.'

Ook huiskatten figureren op de lijsten van geschenken; veelal waren dat gewone katten, soms uit de koloniën of van elders, maar een enkele maal worden bijzondere rassen als Siamese of angorakatten vermeld. Andere aangeboden gedomesticeerde dieren zijn meestal witte muizen en ratten, verder een enkele geit of pony en zo meer.

De dierentuinen bleken echter vooral veel waarde te hechten aan uitgebreide collecties van rassen van tamme duiven, waarvoor in Artis zelfs een duivenhuis ingericht werd. Deze al lang bestaande belangstelling voor huisduiven was nog eens extra gestimuleerd door Darwin die deze vogels bestudeerde als objecten van kunstmatige teeltkeus. In 1869/1870 bezat de Rotterdamsche Diergaarde o.a. 150 huisduiven in talloze rassen,

15 Volgens A. P. Gray, *Mammalian hybrids. A check-list with bibliography* (Slough 1972) is er niet één authentiek geval van kruising tussen haas en konijn bekend. Misschien hebben mededelingen over dergelijke hybriden iets te maken met de term 'haaskonijn', die wellicht gebruikt werd om enigszins haasachtige konijnrassen aan te duiden.

naast nog ten minste 16 soorten wilde duiven¹⁶. In het eerste decennium van de Haagse diertuin (1863-1873) had deze instelling al 32 duivenrassen ten toon kunnen stellen naast nog 27 soorten wilde duiven¹⁷.

Inlandse dieren als geschenken

Inlandse dieren maakten een hoog percentage van de geschenksendingen uit, vooral in de Haagse diertuin. Westeuropese dieren werden echter als minder aantrekkelijk voor het publiek beschouwd en waren zodoende minder gevraagd en zelden gekocht. Veel soorten zijn klein, weinig spectaculair, en moeilijk in leven te houden. Uit financiële nood was de Haagse diertuin gedwongen zich te specialiseren in Nederlandse vogels, wat met enig succes bekroond werd. Er moet echter een aanzienlijke 'omzet' van inheemse fauna geweest zijn, iets wat overigens in het geheel geen rol speelde, omdat de dieren bijzonder gemakkelijk te vervangen waren.

Hoe belangrijk inlandse dieren ook voor de andere diertuinen waren, leert een berekening naar aanleiding van de in Rotterdam binnengekomen geschenken over de twee jaren 1869 en 1870¹⁸. Een grove optelling (het is niet altijd mogelijk de zaken scherp te onderscheiden!) toont aan dat 69 zendingen uit Nederland (d.w.z. van inlandse dieren), 62 uit Oost-Indië, 17 uit Afrika (vnl. West-Afrika) en slechts 5 uit de West werden ontvangen. Ook hier vindt men weer en het enorme belang van de koloniën in Azië en dat van de haven van Rotterdam voor deze handelsstroom gereflecteerd. De geschenken van Nederlandse dieren vormden in die jaren dus het leeuwedeel, hoewel die uit Oost-Indië, althans getalsmatig, vrijwel even belangrijk waren. De Nederlandse zendingen betroffen vaak zeer aanzienlijke aantallen dieren, vooral vogels. De grootste geschenksending in die twee jaren is die van F. L. Brouwer te Utrecht, die 156 vogels in 40 soorten zond. Dat dit niet allemaal directe wildvangsten waren, blijkt uit het feit dat er een 'Pratende Spreeuw' en een kruising tussen vink en keek bij waren.

Vaak reflecteren de lijsten van geschenken en/of de commentaren daarop gemakkelijk te traceren gebeurtenissen. In het Artis Jaarboekje 1864 (geschenken over het dienstjaar 1862-1863) worden o.a. als geschenken vermeld tweemaal een 'Steppen-Zandhoen' (steppenhoen, *Syrhaptes paradoxus*), nl. van Zandvoort en Bloemendaal. Deze vogelsoort, die eigenlijk niet in de Nederlandse fauna thuishoort, komt onregelmatig invasiegewijs in ons land voor; bij de grote invasie van 1863 werd zelfs gebroed in de duinen van Noord-Holland. De beide levend aan Artis gegeven exemplaren worden o.a. vermeld door Van Wickevoort Crommelin¹⁹. De Siberische notenkraker (*Nucifraga caryocatactes macrorhynchus*), eveneens een onregelmatige gast uit het oosten, is echter minder zeldzaam. De invasie van 1864²⁰ is o.a. op te sporen door twee aan Artis geschenken exemplaren van respectievelijk Balk (Friesland) en Oldenzaal (Artis Jaarboekje 1865).

Soms werden verbazingwekkende aantallen dieren aangeboden, waarbij kennelijk gehele populaties onnadenkend uitgegroeid werden, vaak van soorten die anno 1988 als bedreigd beschouwd worden: 39 duinhagedissen (van een gulle gever uit 's-Graven-

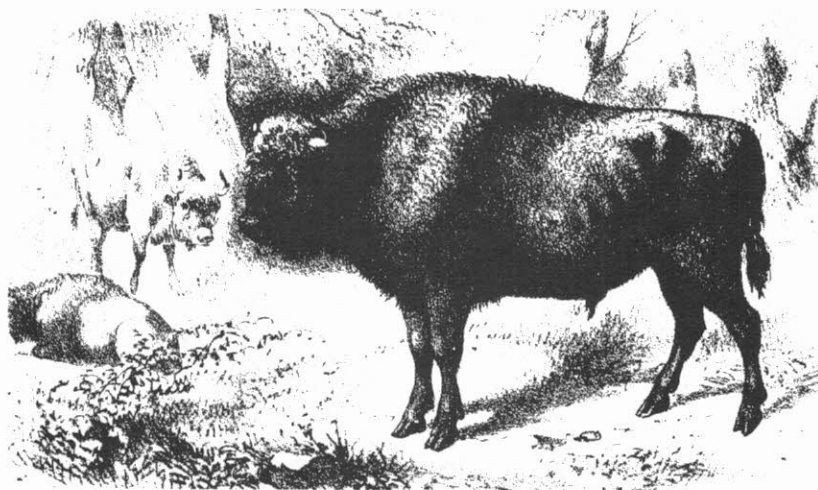
16 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 91-92.

17 *Verslag Haagse diertuin* (1873) (1874) 46-48. De verleiding de meest ongewone namen te citeren is te sterk: Almond, Astracan of Wolduif, Barbies, Ekster, Engelsche Kropper of Smient, Goudvink, Kipduif, Nonnetje, Pagadet, Raadsheer, Valkenet, Zwaanduij.

18 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 50-73.

19 J. P. van Wickevoort Crommelin, 'Observations sur *Syrhaptes paradoxus*', *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde* 1 (1863) 219-227.

20 Zie o.a. C. Eykman, P. A. Hens, F. C. van Heurn, C. G. B. ten Kate, J. G. van Marle, G. van der Meer, M. J. Tekke en T. G. de Vries, *De Nederlandsche vogels, Eerste deel (Raaf-Koekoek)* (Wageningen 1937) 70.

Afb. 3. Europese bizon of wisent, *Bison bonasus*, paar in 1862 aan Artis geschonken door de tsaar van Rusland; Artis Jaarboekje 1863 (tegenover 174, G. J. Bos del., steendruk op wellicht met de hand aangebrachte crème ondergrond van P. J. M. Trap, 163 × 98 mm). Toen al bezat de keizer van Rusland het monopolie op de destijds al sterk bedreigde Europese pendant van de bizon.

hage; Haagse dierentuin, 1893), 51 ringslangen (vanuit Brummen geschonken; Artis, 1861-1862), 18 gladde slangen (vanuit Den Haag; Haagse dierentuin, 1894), 33 gevlekte landsalamanders (vanuit Amsterdam; Artis, 1882) en zelfs éénmaal zeven vliegende herten (*Lucanus cervus*), onze grootste kever en een van de weinige nu met name genoemde beschermde insecten (vanuit Den Haag; Haagse dierentuin, 1897). Deze dieren behoeven niet noodzakelijkerwijs ter plaatse gevangen te zijn; het vermoeden rijst dat bijvoorbeeld de Haagse schenkers een buitenplaats in Gelderland bezaten of iets dergelijks.

Niet-Nederlandse Europese dieren figureren eveneens tamelijk frequent in de lijsten van geschenken. Ondanks het feit dat de Haagse dierentuin geen 'verscheurende dieren' opnam, waren bruine beren en wolven eigenlijk altijd vertegenwoordigd. Trouwens, met deze dieren werd al vroeg gefokt. Het waardevolste en zeker meest opzienbarende geschenk was een paar wisenten of Europese bizonen aan Artis in 1862 (zie afb. 3); deze dieren waren immers zeldzaam en spectaculair, waarmee aan de eisen van het publiek voldaan was. De wisenten waren geschonken door de tsaar van Rusland, die toen het alleenrecht op wisenten had. Overigens is dit geschenk aan de Amsterdamse dierentuin mogelijk een 'ingefluisterd' geschenk geweest; koning Willem III, de hoge beschermheer van Artis, was immers direct geparenteerd aan het vorstenhuis Romanov.

De exotische geschenken

De belangrijkste geschenken waren uiteraard de grotere exotische dieren. Het is daarom ook onmogelijk hieruit zelfs maar een keus te doen. De eerste orang-oetan (zie afb. 4) en olifant van Sumatra in de Haagse dierentuin hebben terecht een zekere bekendheid verworven. Minder bekend is dat 's-Gravenhage ook in de 19e eeuw succes gehad heeft met paradijsvogels, die zelfs vandaag de dag als geenszins gemakkelijk te boek staan. In het jaarverslag over 1879 (1880) leest men op p. 9 'Onder de ten vorigen jare ten geschenke ontvangen dieren, . . . , mogen we hier wijzen op het even kostbaar als zeldzaam geschenk van de Heeren P. F. Laging Tobias te Palembang en A. A. Bruijn te Ternate, bestaande uit twee Paradijsvogels. Deze vogels, van welke slechts korten tijd

exemplaren geleefd hebben in de Zoölogische tuinen te Londen, Parijs en Berlijn, zijn thans bijna een jaar in ons bezit; zij verkeerden in den besten welstand en geven, daar zij met goed gevolg den ruitijd hebben doorstaan, grond tot de verwachting dat zij nog langen tijd een der grootste sieraden van onzen Tuin zullen zijn.' In de lijst van geschenken wordt de soort opgevoerd als *Paradisaea papuana*; de correcte naam is *Paradisaea minor* en de dieren werden kennelijk via Ternate (Molukken) verscheept, daar hun voorkomen beperkt is tot delen van westelijk Nieuw-Guinea en enige omliggende eilanden. In het volgende jaar is er nog een over en in 1881 blijkt ook deze gestorven te zijn. Dat dit toen zeker opvallende succes niet onopgemerkt is gebleven, blijkt o.a. uit een passage bij Van Balen²¹.

Hoezeer de Haagse dierentuin ook ernstig streefde naar wetenschappelijke erkenning, die liet toch veel te wensen over vergeleken bij Artis en de Rotterdamsche Diergaarde. Dat doet niets af aan een werkelijke bijdrage aan de wetenschap, de ontdekking van een tot dan toe onbekende aap uit Afrika — de zwarte mangabey is als zodanig voor het eerst in de wetenschap geïntroduceerd via de Haagse dierentuin. In 1890 ontving men van A. Greshoff te Banana aan de Congorivier 'eene nieuwe soort aap', die hij in het binnenland bij de Stanleyvallen (Stanleyville, nu Kisangani) gekocht had. Dit dier werd door de toenmalige directeur, dr. A. C. Oudemans, officieel gedoopt als *Cercopithecus aterrimus*²². Helaas leefde deze zeldzame aap slechts kort, hoewel Oudemans er in geslaagd was het zeer onderkomen dier te doen aansterken. Dit exemplaar, een wetenschappelijk bewijsstuk (holotype), bevindt zich nog steeds in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden. Veel nieuwe vormen, vooral van apen en papegaaien (en andere vogels) werden ontdekt in de Amsterdamse en Rotterdamse dierentuinen, hoewel sommige van de gegeven namen later gesynoniemiseerd werden.

Van andere dieren heeft men de zeldzaamheid niet of wellicht te laat beseft. Vermelden wij boven reeds de quagga (waarvan in 1883 het laatste levende exemplaar in Artis de laatste adem uitblies, zonder dat dit overigens in het desbetreffende Artis Jaarboekje gereflecteerd werd), ook twee Noordamerikaanse vogels, de trekduif (*Ectopistes migratorius*) en de Carolinaparkiet (*Conuropsis carolinensis*), verdwenen voorgoed van deze aardbodem nl. in 1914 en 1918 (beide in de dierentuin van Cincinnati, Ohio, V.S.). Beide soorten komen in lijsten van geschenken en inventarissen voor en men dient aan te nemen dat de zeldzaamheid genoegzaam bekend was. Wat betreft de Haagse en Rotterdamse dierentuinen werd getracht opgezette exemplaren te traceren, edoch zonder succes²³.

- 21 J. H. van Balen, *De dierenwereld van Insulinde in woord en beeld. II, De vogels* (Deventer z.j. = 1915) 567: 'Hij werd ook in Amsterdam en Den Haag in de dierentuinen meermalen aangetroffen. Ik zag hem lang geleden (ik meen omstreeks 1880) in den Haagschen Dierentuin, waar hij uitstekend tierde.'
- 22 A. C. Oudemans, Über zwei seltene und eine neue Art Affen des zoologischen Gartens im Haag, Holland, *Der Zoologische Garten (Zoologischer Beobachter)* 31 (1890) 266-269. Volgens P. Dandelot in J. Meester en H. W. Setzer, *The mammals of Africa. An identification manual* (Washington D.C. 1971) Primates 13, moet de soort heten *Cercocebus (Lophocebus) aterrimus*. Smeenk echter in zijn bewerking van Th. Haltenorth en H. Diller, *Elseviers gids van de Afrikaanse zoogdieren* (Amsterdam/Brussel 1979), noemt haar *Lophocebus albigena aterrimus*.
- 23 Volgens de rijksornitholoog, Dr. G. F. Mees, is er geen materiaal van beide soorten afkomstig van de Haagse of Rotterdamse dierentuinen in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden aanwezig. Volgens Drs. R. Schouten (Museum, het vroegere Museum voor het Onderwijs, 's-Gravenhage) zijn in dit museum wel papegaaien van de voormalige Haagse dierentuin, maar geen Carolinaparkieten; de trekduiven in deze collectie zijn eveneens niet van beide genoemde dierentuinen afkomstig. Het vaak buitengewoon waardevolle materiaal van het museum van de Haagse dierentuin blijkt her en der verspreid of zelfs wel vernietigd te zijn. Voor Artis ligt de zaak in zoverre anders, dat het materiaal ten dele aanvankelijk in Leiden gedeponeerd is en daarna in het Zoölogisch Museum Amsterdam bewaard is. Veel materiaal van de oude Rotterdamsche Diergaarde wordt eveneens in Leiden bewaard.

Naast de fazanten en andere hoenderachtigen en de eendachtigen (zwanen, ganzen, eenden en verwanten), behoorden vanouds de papegaaiachtigen (Psittacidae s.l.) tot de favorieten in de 19e-eeuwse dierentuinen. Deze bij uitstek exotische vogels waren kleurrijk, lawaaiig (vaak tot 'spreken' te brengen), gemakkelijk te verkrijgen, vervoeren, houden en temmen, en bereikten zelfs toenmaals naar verhouding respectabele leeftijden. Bovendien is de groep zeer rijk aan soorten (332), zodat het altijd gemakkelijk was vormen ten toon te stellen die elders niet vertegenwoordigd waren. Papegaaiachtigen figuren ook prominent in de lijsten van schenkingen, waarschijnlijk vaak huisdieren die men eerder uit de tropen meegebracht had. Behalve waar sprake is van volledige inventarislijsten (Rotterdamsche Diergaarde²⁴), stuit men nog al eens op lijsten van papegaaien, waarvan die van Artis²⁵ de belangrijkste is. Deze lijst geeft een totaal van 165 exemplaren in 72 soorten (waaronder vijf nieuwe) van een toenmalig totaal van 384 bekende soorten. Enkele soorten zijn in grotere aantallen voorhanden, de populaire en meest aangevoerde (dus geschonken) vormen, o.a. 24 grijze roodstaartpapegaaien (*Psittacus erithacus*) uit West-Afrika ('grijze papegaai'). In de lijst vindt men ook een Carolinaparkiet. In de eerste kwart-eeuw van haar bestaan wist Artis dus al een papegaaiencollectie van bijna 20% van de soorten op te bouwen!

Ook de Haagse dierentuin was bijzonder trots op zijn papegaaien. Naast lijsten van orchideeën, vindt men in de jaarverslagen op onregelmatige tijdstippen ook lijsten van papegaaiachtigen. De laatste Carolinaparkieten (althans in de 19e eeuw; het is onwaarschijnlijk dat nog daarna Carolinaparkieten in de collectie zijn geweest), een tweetal, worden vermeld per 1 januari 1886.

Boven is reeds opgemerkt dat de dierentuinen vaak gewoon als dierenwinkels dienst deden. Juist bij de papegaaiachtigen is dat bijvoorbeeld buitengewoon duidelijk in de inventarislijsten van de Rotterdamsche Diergaarde. Die over 1869 en 1870 vermeldt totaal maar liefst 428 papegaaien in 58 soorten²⁶, maar hiervan bestaat het merendeel, nl. 230 individuen, uit wat wij nu grasparkiet (ons populaire kooivogeltje) noemen. Van de overblijvende 198 papegaaien waren bovendien nog vier soorten door meer dan tien individuen vertegenwoordigd (waaronder de Carolinaparkiet!).

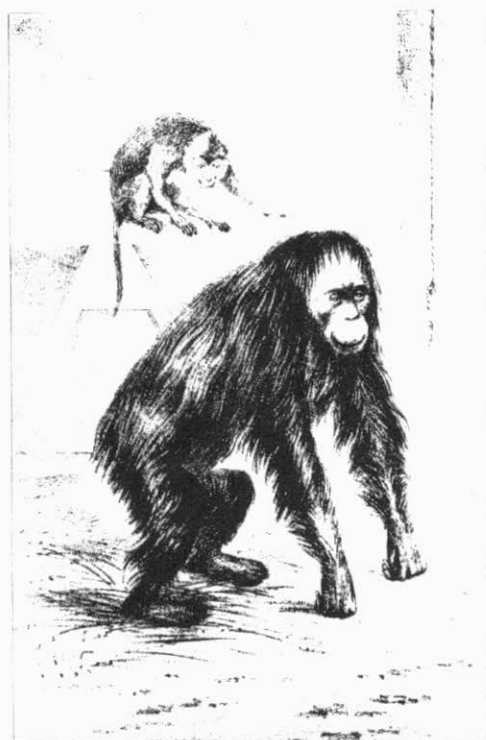
Een geschenk dat veel aandacht getrokken heeft, is een van de sterletten van Artis. Zowel Portielje en Abramsz als Nieuwendijk vermelden dat een heer, die onder de naam Prochoroff doorging, zes exemplaren van de sterlet (*Acipenser ruthenus*, een merkwaardige primitieve zoetwatervis uit Oost-Europa) aan het Artis-aquarium schonk in 1883²⁷. De betrokken heer blijft geheimzinnig, 'een naar men aannam incognito reizende Russische prins uit het toenmalige St. Petersburg', ook de schenking is niet vermeld in de lijsten van giften voor het jaar 1883 en het jaar daarvoor; deze lijsten maken overigens maar uiterst zelden melding van geschenken voor het aquarium. Een van deze vissen overleefde tot 1953 en hield het dus 70 jaar uit aan de Plantage Middenlaan te Amsterdam — wel een geschenk waar men plezier aan beleefde!

24 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1868-1869* (z.j., ?1870) 127-151, en Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 74-101.

25 O. Finsch, 'Naamlijst der in de diergaarde levende papegaaien ten dienste der bezoekers van den tuin ingerigt', *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde* 1 (1863) VI-XXIV.

26 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 88-91.

27 Portielje en Abramsz, *Artisboek* 2 (z.j. = 1922) 284; J. G. Nieuwendijk, *Zoo was Artis — zo is Artis* (Amsterdam 1970) 121; J. G. Nieuwendijk, '100 Jaar Artis-Aquarium', *Artis* 28 (1982) 104. Deze beroemde sterlet is ongetwijfeld ook elders in de literatuur vermeld.

Afb. 4. Sumatraanse orang-oetan, *Pongo pygmaeus abeli*, samen met een makaak (vermoedelijk een java-aap, *Macaca fascicularis*), in de Haagse dierentuin in 1877; ontleend aan jaarverslag Haagse dierentuin over 1877 (1878) (frontispiece, tekenaar onbekend, steendruk van Wed. A. Spanier & Zn., 218 × 132 mm). Dit dier bleef bijna vier jaar in leven (1876-1879), een record in die dagen; bovendien was het een van de eerste aangevoerde Sumatraanse orang-oetans — in het laatste kwart van de 19e eeuw was de Borneovorm van deze mensaap veel beter bekend dan zijn neef van Sumatra, welk eiland nog nauwelijks onder Nederlands gezag gebracht was.

Een vergelijking van java-ape, luipaarden en pekari's

Het is interessant een vergelijking te maken tussen de drie Hollandse dierentuinen in de 19e eeuw, voor zover gegevens beschikbaar zijn. Hiervoor zijn drie typen van dieren gekozen, nl. de Java-aap (*Macaca fascicularis*), wijd verspreid in Indonesië (vasteland van Zuid-Azië, Sumatra, Borneo, Java en de Filippijnen) en populair als exotisch huisdier, de panter of luipaard (*Panthera pardus*), buitengewoon wijd verbreid over Afrika en Azië oostwaarts tot in Korea en zuidwaarts tot op Java (alwaar thans zeldzaam geworden), echter met uitzondering van Sumatra, en de beide pekari's of navelzwijnen, nl. de halsbandpekari (*Tayassu tajacu*), bekend van de zuidelijke Verenigde Staten tot Argentinië, en de witlippekari (*Tayassu pecari*), die voorkomt van Mexico tot Paraguay (beide soorten komen algemeen voor in Suriname). Deze vier diersoorten zijn (waren) algemeen, gemakkelijk te vangen, in leven te houden en te vervoeren, ook al vanwege de naar verhouding geringe grootte.

Luipaarden werden met grote regelmaat uit Oost-Indië (meest Java) en incidenteel ook uit Afrika (meest West-Afrika) aangevoerd en als geschenk opgevoerd; deze soort kent een in dierentuinen toen en nu nog altijd populaire melanistische vorm, de zwarte panter, o.a. destijds niet zeldzaam op Java. De Haagse dierentuin had aanvankelijk als beleidslijn geen grote 'wilde dieren' (grote katachtige roofdieren) te houden; in de gehele periode in de 19e eeuw (1863-1900) werd slechts éénmaal een luipaard geschonken (1878). In 1857-1870 (13½ jaar) werden de Rotterdamsche Diergaarde 46 luipaarden aangeboden, wat neerkomt op bijna drie per jaar. Dat bleek in Amsterdam heel wat minder te zijn; daar werden in 1850-1884 (33 jaar) totaal slechts 56 panter geschonken, met merkwaardige ups en downs in de aanbieding, bijvoorbeeld sinds

1871 maar totaal vier! Dit komt uit op gemiddeld nog geen twee per jaar (precies 1,7), dus iets meer dan de helft van wat in Rotterdam als geschenk arriveerde. Wat is hier aan de hand? Beide dierentuinen hadden voldoende plaats voor deze de kleinste onder de grote katachtige roofdieren; bovendien konden ze snel doorverkocht of geruild worden. Gezien het feit dat het merendeel van de dieren uit Java afkomstig was, lijkt de conclusie voor de hand te liggen, dat het leeuwedeel van het scheepvaartverkeer met Oost-Indië via Rotterdam verliep en niet via Amsterdam. Dit wijst weer eens op de lokale gebondenheid van de Hollandse dierentuinen in de vorige eeuw.

Dit wordt bevestigd door de aantallen aangevoerde Java-ape. In 13½ jaar kreeg de Rotterdamsche Diergaarde 277 Java-ape, of iets meer dan 20 (precies 20,5) gemiddeld per jaar; Artis ontving als geschenk over 33 jaar echter slechts 185, wat neerkomt op een gemiddelde van bijna zes (precies 5,6) per jaar. De Haagse dierentuin, assepoester immers, scoorde ook in dit opzicht weer veel lager door maar 68 stuks van deze ape over 27 jaar te ontvangen, gemiddeld dus twee à drie (precies 2,5) exemplaren per jaar. Hieruit blijkt dat de Rotterdamsche Diergaarde meer dan driemaal zo veel Java-ape aangeboden kreeg als Artis en achtmaal zo veel als de Haagse dierentuin. Ook hieraan zou men weer de conclusie mogen verbinden dat de scheepvaart op Nederlands-Indië in Rotterdam meer betekende dan in Amsterdam en dat het geringe aantal Java-ape in 's-Gravenhage aangeboden in eerste instantie (weer) te wijten was aan het ontbreken van een haven met overzeese handelsconnecties.

Wat betreft de pekari's ligt het een beetje anders. Deze kleine varkens werden aangevoerd uit Suriname: Amsterdam 30 in 33 jaar (gemiddeld iets minder dan 1 per jaar), Rotterdam 5 in 13½ jaar (gemiddeld iets meer dan 1 per 3 jaar), Den Haag 8 in 33 jaar (gemiddeld iets minder dan 1 per 4 jaar; de Haagse dierentuin kocht deze dieren zelfs aan, o.a. in 1884, toen al tien jaar lang geen pekari's meer als geschenk aangeboden waren). Blijkbaar werden pekari's zeer onregelmatig aangevoerd, hoewel jaarlijks grotere of kleinere geschenksendingen uit de West ontvangen werden. Artis ontving dus ruwweg drie tot viermaal zo veel pekari's als de dierentuinen te Rotterdam en den Haag. Mogen wij daaruit concluderen dat het scheepvaartverkeer met Suriname meer via Amsterdam dan via Rotterdam verliep? Overigens is de positie van de Haagse dierentuin in deze in zoverre merkwaardig dat deze instelling bijna gelijk loopt met de Rotterdamsche. Wellicht waren deze wilde varkentjes zo klein dat ze gemakkelijk van Amsterdam (waar de dierentuin wel een surplus gehad zal hebben, want de dieren bleven redelijk in leven) naar Den Haag te vervoeren waren, per spoor of anderszins. Of Amsterdam inderdaad de aanvoerhaven voor Westindische dieren was, kunnen wij onderzoeken door na te gaan hoeveel zendingen uit de West in de respectievelijke dierentuinen ontvangen werden. Uit de lijsten van geschenken is dat niet altijd zuiver te bepalen en soms moesten arbitraire beslissingen genomen worden. Het volgende staatje geeft de cijfers:

Amsterdam	33 jaar	Oost-Indië	672 zendingen = ca. 20	per jaar
Rotterdam	13½ jaar	Oost-Indië	471 zendingen = ca. 35	per jaar
's-Gravenhage	34 jaar	Oost-Indië	223 zendingen = ca. 6,5	per jaar
Amsterdam	33 jaar	West-Indië	255 zendingen = ca. 8	per jaar
Rotterdam	13½ jaar	West-Indië	63 zendingen = ca. 5	per jaar
's-Gravenhage	34 jaar	West-Indië	51 zendingen = ca. 1,5	per jaar
Amsterdam	33 jaar	Nederland	798 zendingen = ca. 24	per jaar
Rotterdam	13½ jaar	Nederland	164 zendingen = ca. 12	per jaar
's-Gravenhage	34 jaar	Nederland	677 zendingen = ca. 20	per jaar

Hieruit blijkt dat in Amsterdam meer dan anderhalf maal zo veel zendingen uit de West werden ontvangen als in Rotterdam, om van Den Haag nog maar te zwijgen. Het scheepvaartverkeersoverwicht wat betreft Nederlands-Indië van Rotterdam komt hier ook zeer duidelijk tot uiting. Dat 's-Gravenhage afhankelijk was van inlandse geschenken en zich daar destijds ook wijselijk op specialiseerde (vooral vogels) is eveneens zonneklaar; in hoeverre oorzaak en gevolg vermengd worden, is hieraan niet te zien. Uit de gemiddelden per jaar blijkt eveneens dat het volume van de ontvangen geschenken in Amsterdam en Rotterdam niet uiteenlopen; uit de Oost, de West en het vaderland werden daar per jaar 52 geschenksendingen ontvangen, terwijl dat voor de assepoester in Den Haag iets meer dan de helft daarvan, nl. 28, beliep. Hierbij spelen de uiterst geringe aantallen van zendingen van elders totaal geen rol; dat moet voor alle Hollandse dierentuinen even beperkt geweest zijn. Uit het bovenstaande blijkt hoezeer de Hollandse dierentuinen in de tweede helft van de vorige eeuw afhankelijk waren van geschenksendingen; dat de schenkers deze instellingen niet in de steek lieten, is genoegzaam aangetoond.

Deze studie is opgedragen aan de nagedachtenis van de jongste broer van mijn moeder, G. van Eijk Bijleveld, die de schrijver op zeer jeugdige leeftijd bij de exotische dieren in de Haagse dierentuin introduceerde, aan de nagedachtenis van de Haagse dierentuin, en aan de zes directeuren die de naam van Artis anderhalve eeuw lang hebben hoog gehouden.